

Inscripțiile Daciei romane, III. Dacia Superior, 4. Zona răsăriteană, adunate, însoțite de comentarii și indice, traduse de Ioan I. Răssu, București, 1988, 302 p.

Stringerea materialului epigrafic a beneficiat, ca și în cazul volumelor anterioare (III/1—3), de concursul unor colaboratori de la Universitatea și Institutul de istorie și arheologie din Cluj-Napoca — așa cum se indică pe verso foii de titlu. Din „precuvintare” aflăm că volumul III/4 cuprinde „estul Daciei Superioare începînd de lângă meridianul 23°30' pînă la Carpați și Harghita spre sud și est, la Mureș și Arieș spre nord”.

O problemă căreia autorul îi consacră bună parte din această introducere privește *Limita dintre estul Daciei Superior și Dacia Inferior* (p. 7—14); se arată că această problemă „a fost mult discutată și controversată în ultima jumătate de veac, dar a rămas echivocă, „în riză”, fără a putea toată lumea să fie de acord dacă zona de sud-est a Transilvaniei (bazinul de sus al Oltului, intracarpatic) aparținea militar-politic la Dacia Superior sau la Dacia Inferior”. Nu este cazul a intra în amănunte: se știe că E. Ritterling a arătat, pe baza analizei materialului epigrafic, că sud-estul Transilvaniei aparținut Daciei Inferior: ideea a fost preluată și dezvoltată de C. Daicoviciu, contestată la început de D. Tudor (care a revenit însă în 1968 asupra propriei opinii). Speculînd cu abilitate unele semne de întrebare ale teoriei „Ritterling — Daicoviciu”, I. I. Răssu lărgiște discuția, prilej pentru critici dure la adresa lui M. Macrea și H. Daicoviciu (trecuri, ca și autorul acestui volum, în lumea umbrelor).

Într-un articol intitulat *Intinderea provinciei Dacia Inferior*, SCIV, 22, 1971, 3, p. 411—422, încercăm să demonstrăm că vestul Olteniei (care pe timpul lui Traian aparținuse provinciei Dacia) a făcut parte, după reforma administrativă de la începutul domniei lui Hadrian, din Dacia Superior (mai tîrziu Apulensis): de asemenea, acceptăm, fără a intra în amănunte, teoria lui Ritterling (cu completările lui C. Daicoviciu și M. Macrea) privind apartenența sud-estului Transilvaniei provinciei Dacia Inferior. Noua ipoteză a fost contestată cu violență de H. Daicoviciu, în revista „Steaua”, nr. 4 (februarie), 1972, p. 27: cel care îndrăznește să intre într-un domeniu „rezervat”, trebuia aspru pedepsit:

„Să-mi fie îngăduit să-mi exprim aici uimirea față de procedeul folosit de C. Petolescu atunci cînd, deși îl citează de cîteva ori pe Gerov, nu spune nicăieri că teza pe care o susține a fost exprimată încă de cruditul bulgar. Fie-mi îngăduit să mă minunez și de performanța ca, într-un articol care se ocupă cu întinderea Daciei Inferioare, să nu fie nici măcar amintit faptul că *primul care a dovedit* că această provincie se extindea și la nord de Carpați a fost C. Daicoviciu” textul este reprodus de I. I. Răssu, însoțit de cîteva comentarii caustice, în care nu este citat nici H. Daicoviciu: *IBR*, III/4, p. 11 și notele 11—12).

Nimic mai neadevărat. Probabil că H. Daicoviciu nici nu a parcurs vreodată integral articolul lui Gerov; din *Klio*, 37, 1959, care, în problema ce ni se impută, afirma următoarele: „Die Garnison der kleineren Provinz Dacia inferior bestand aus Hilfstruppen, die in zwei Linien, die eine von Drobeta nach dem Surdukpaß, die andere am Alt, disloziert wurden” (p. 200—201): „Dacia inferior (119—158) umfaßte den Südteil Daciens mit der Donau im Süden als Grenze. Im Osten reichte sie bis über den Alt, im Norden zum Kamm der Transylvanischen Alpen, wobei das Gebiet östlich des Rotenturmpasses ebenfalls zu Dacia inferior gehörte, das nördlich von diesem Gebirge und südlich von dem ost-westlicher Richtung verlaufenden Alt liegt. Im Westen gehörte auch der Ostsüdteil des Banats zu Dacia inferior. Also bildete die Kleine Walachei (Oltenia) den Hauptteil dieser Provinz. Bei der neuen Teilung der daciischen Länder im Jahre 158 wurde die Kleine Walachei ein Bestandteil von Dacia Apulensis” (p. 201): „Bei der Errichtung der Provinz Dacia inferior im Jahre 119 *aus hauptsächlich zu Moesia inferior und weniger zu Dacien gehörenden Ländern* stand die Besatzung der Altlinie nicht mehr unter dem Befehl des untermoesischen Statthalters, sie wurde dem Prokurator der neuen Provinz unterstellt” (p. 210). Așadar, după părerea lui Gerov, Dacia Inferior cuprindea întreaga Oltenie, precum și colțul sud-estic al Banatului și sud-estul Transilvaniei. Afirmatiile celor doi învățați napocensi se dovedesc *mera*

mendacia! Cît privește supărarea lui H. Daicoviciu, cum că am omis a sublinia contribuția lui C. Daicoviciu în problema apartenenței sud-estului Transilvaniei, observația era justificată; pentru a nu da vina numai pe lipsa de experiență, omisiunea s-a datorat faptului că în articolul citat eram preocupat în special de problema apartenenței vestului Olteniei, situația părindu-ni-se rezolvată și clară pentru celelalte zone (inclusiv sud-estul Transilvaniei; ulterior, în articolele mele, am subliniat, de cite ori am avut prilejul, meritele lui C. Daicoviciu în problemele organizării Daciei romane).

Între timp, ipoteza noastră a fost confirmată prin descoperirea și publicarea diplomei militare de la Drobeta din 1 aprilie 179 (I. Piso -- D. Benea, ZPE, 56, 1984, p. 290--291; ActaMN, 21, 1984, p. 111--124; Drobeta, 6, 1985, p. 63--74; Margaret M. Roxan, *Roman Military Diplomas 1978--1984*, Londra, 1985, nr. 123): din studiiu acesteia reiese clar, fapt subliniat și de editorii ei, că vestul Olteniei aparținut Daciei Superior (Apulensis). Chiar și I.I. Russu este nevoit să accepte că, fie și pentru o vreme (Antoninus Pius--Marcus Aurelius), sud-estul Transilvaniei a aparținut Daciei Inferioare. Totuși, în problema apartenenței vestului Olteniei provinciei Dacia Superior, Russu continuă să susțină (p. 13, r. 34): „Este o idee-constatare a istoricului bulgar Gerov din a. 1959”: după cum s-a văzut însă, este o constatare a unui cercetător român (1971), oricît le-ar fi fost de greu lui H. Daicoviciu și I.I. Russu să recunoască. Mă întreb cum cei ce s-au ocupat de publicarea volumului au acceptat, ridicînd pur și simplu din umeri, umilirea adevărului.

În realitate, tonul agresiv al introducerii lui I.I. Russu era menit a ascunde o gravă defecțiune în organizarea publicării seriei *Inscripțiile Daciei romane* din culegerea națională de inscripții. În ce ne privește, am atras, în mai multe rânduri, atenția asupra modului eronat cum era concepută publicarea volumelor de inscripții din „Dacia Superiorară” (= Banat și Transilvania): numerotarea volumelor cu III/1 (Banat), III/2 (Ulpia Traiana Sarmizegetusa), III/3 (teritoriul dintre Ulpia Traiana, Micia, Apulum, Alburnus Maior, valea Crișului”), III/4 (cel de față), III/5 (Apulum) este o gravă eroare metodologică (de fapt, fiecare „fascicul” din vol. III este un adevărat volum) și științifică (sud-estul Transilvaniei a aparținut Daciei Inferioare). Cu mult mai bine ar fi fost să se respecte principiul regional modern, iar numerotarea volumelor să se facă în continuare (deci, în loc de III/1--5, volumele III--VII). Sesizînd dificultatea de a introduce inscripțiile din sud-estul Transilvaniei în

volumul cu „Dacia Superior”, I.I. Russu găsește vina (ați pe autorii vol. II, care nu au inclus și inscripțiile de peste munți: uita probabil I.I. Russu că „împărțirea” volumelor (la care doar a fost părtaş) se făcuse cu un sfert de veac înainte de începerea publicării colecției de inscripții (cînd nimeni nu-i trecuse prin cap, nici măcar lui Gerov în 1959, că vestul Olteniei aparținuse Daciei Superioare, iar ipoteza noastră fiind acceptată fără rezerve abia în 1985; de asemenea, prin 1950, problema apartenenței sud-estului Transilvaniei era și mai neclară). În ce ne privește, am preluat și adus la zi un text pregătit de Gr. Florescu, care cuprindea inscripțiile din Oltenia și Muntenia. Din păcate, avertismentele noastre în legătură cu numerotarea volumelor (SCIVA, 31, 1980, 1, p. 121), cînd lucrurile încă se mai puteau îndrepta, nu au fost luate în seamă de cei în drept.

Grave sînt și alte scăderi, care se repetă și în acest volum (III/4): ilustrația este publicată în text (iar nu pe planșe aparte, pe hîrtie cretată, cum s-a procedat la vol. II și cele trei volume apărute din seria *Inscripțiile din Scythia Minor*): fotografiile sînt rețușate (uneori retușurile falsuri: vezi nr. 325 și fig. 209), astfel încît creează confuzii și întregiri eronate; și mai grav, se indică drept descoperite într-o anume localitate materiale care provin din altă zonă a Daciei (vezi mai departe nr. 181: discuția în jurul ștampilelor cohortei II Flavia Bessorum): unele contribuții sînt trecute sub tăcere, cînd prin soluțiile propuse pun în dificultate opiniile editorului volumului. Remarcabilă este îndeosebi „selecția” autorilor, cei neağreați personal avînd cîntec de a fi citați numai cînd I.I. Russu găsește cu cale să-i critice fără cruțare.

În continuare, în aceeași introducere, editorul ne lămurește asupra criteriilor de expunere a materialului epigrafic (în genere, cele adoptate în volumele anterioare) și se relevă importanța materialului epigrafic pentru studiile istorico-lingvistice.

Din bogatul repertoriu epigrafic, ne atrag atenția cu deosebire numerele:

1) Îndoiala exprimată de I.I. Russu în legătură cu existența ștampilei *LEG XIII GETADI* la Muzeul Național de Antichități din București (CIL, III, 8062 = 1628; ILS, 9108) nu este justificată: piesa s-a aflat totdeauna în muzeul menționat (inv. nr. 06981), fiind transferată în 1975 la Muzeul Național de Istorie. Spiritul hipercritic l-a împiedicat pe editor să observe că această ștampilă a fost republicată, cu toate datele, în HDI, II, 101.

Pe de altă parte, ștampila de la Apulum a legîmilor I Adiatrix și XIII Gemina (comunicată de editor după o informație a lui Cl.

L. Băluță) pune iarăși problema staționării legiunii I Adiutrix în Dacia pe timpul lui Traian.

Cil privește ștampila de la Mehadia *LEGG V M/ET XIII GM* (IDR, III/1, 102) (citată în comentariul editorului, ca exemplu de ștampilă cu numele a două legiuni), lectura pare să conțină o eroare: ultima literă era posibil gravată în chipul unei ligaturi $A + N + T$, deci supranumele imperial *Ant(oni)niana* (din păcate, toate insistențele noastre de a avea acces la verificarea ștampilei au rămas fără succes).

61) Citirea corectă a formulei de pe capitelul altarului: *LIBIS, libes*, s-a făcut de către J. Linderski, *Latomus*, 34, 1975, 1, p. 209–211 (deci nu este o „descoperire” a editorului IDR, III/4).

79) Ștampila *APBN* de la Războieni-Cetate, menționată după C. Daicoviciu, nu este „o lectură greșită a epigrafistului clujean în loc de *A(la) P(rima) B(atavorum) OO*”; ca trebuie să fi existat cu adevărat, dar ultima literă nu era *N*, ci ligatura $A + N + T$, deci: *a(la) p(rima) B(atavorum) Ant(oni)niana*; vezi și observațiile noastre pentru nr. 81.

81) Ștampila *[al(a) J] Bat(avorum)* (după un desen de I. Teglas; Russu omite să arate unde se păstrează desenul); dar ultimele două litere trebuie să fie ligatura $A + N + T$ (vezi însemnările noastre pe marginea ștampilei de la nr. 79).

135) *Q. Caecilius Caecilian[us]*, prefect al aiei I Bosporanorum; nu ar fi fost inutilă o trimitere la II. Devijver, *Prosopographia militarium equestrium*, 1976, C 11; vezi acum și *Suppl.* 1987, p. 1478 (la C 10, Devijver prezintă pe L. Caecilius Caecilianus, prefect al cohorții I Aquitanorum din Germania Superior; CIL XIII 11782, 11783).

152) Țiglă de la Cristești: *ALIB*; este preferabil a atribui această ștampilă aiei I Bosporanorum, deci a o integra în contextul epigrafic al acestei localități.

159) *GEMIII*: genitivul *Gemini*. Fără îndoială.

160) Pentru materialele epigrafice de la Ampelum, citate în comentariul la acest număr, vezi acum I.T. Lipovan, în *AHA Cluj-Napoca*, 26, 1983–1984, p. 301–317.

177) Inscripția lui Marcus Traidaci, citată în comentariu, este publicată în *IGB III/2*, nr. 1741 bis (indicația lui Russu este greșită).

179) Despre *Carvilius Rusticinus*, prefect al cohorții II Flavia Bessorum, vezi Devijver, *Prosopographia*, C 85.

181) Țigle cu ștampila cohorții II Flavia Bessorum: fig. 107: „Țigle cu numele unității *C II FB* din Feldioara (Muz. Sibiu)” (evident, eroare, din neatenție, pentru Cinesor). Dar patru dintre ele au fost introduse fraudulos printre cele din această localitate.

căci au fost, în realitate, publicate de D. Tudor (cea din stînga sus, de la Rucăr, în *SCIV*, 6, 1955, 1–2, p. 92, fig. 4 = IDR, II, 607; cea din mijloc, de la Birsesti, în *SCIV*, 16, 1965, 1, p. 182, nr. 10; fig. 4/1 = IDR, II, 71; cea din stînga jos, de la Stolniceni, în *SCIV*, 16, 1965, 1, p. 184, nr. 12, fig. 4/3 = IDR, II, 561) și Ioana Bogdan Cătănciu (cea din colțul drept de sus al fig. 107 din IDR III/4: după *SCIV.A.* 25, 1974, 2, p. 284, fig. 5/2: aici sînt grupate toate cele cinci desene, atribuite însă de Russu castrului de la ... Feldioara!).

195) Pentru numele *Macantius* (sic), citat ca analogie la acest număr, Russu trimite la o inscripție din Tomis (*SCIV*, 4, 1953, p. 78): vezi și inscripția de la Borbetomagus (CIL, XIII, 6238 = ILS, 9208 = A. Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaequereperitae ad res earundem provinciarum pertinentes*, nr. 656).

206) Pentru *salvo Dom[ino nostro]*, vezi și inscripția de la Romula (IDR, II, 327) [*salvi]s DD[ominis nn[ostri]]*. Vezi încă *AnnEp.* 1979, 544 *salvis Dd. nn.* și 1983, 44 *salvis Augg. inuictis*.

221) Russu nu aduce dovezi convingătoare că numele trupei ar fi *coh(ors) Vind(elicorum)* [*p. f. C] umidavensis*, iar nu *coh(ors) VI no[va] C]umidavensis*, cum a considerat mai întii M. Macrea, editorul inscripției din castrul de la Rîșnov. În r. 8, [*C]umidavensis* este corect (*S* nu-și află locul nici la sfîrșitul acestui rînd, nici la începutul rîndului următor: cu altă mai puțin – *VA*); este un dativ, ca și [*Ale]x[an]dr[ia]nae*. Inscripția a fost deci dedicată deopotrivă Iuliei Mamaea, mama împăratului Severus Alexander, și cohorții de la Cumidava. Înseamnă că epitetul geografic era un determinativ pentru *cohors*, iar nu un indicativ pentru locul de staționare al trupei: deci: *coh(orti) VI no[va] C]umidavensis*, iar nu *coh. Vind.[p. f. C]umidavensis[um]*.

230) Inscripția CIL, III, 953 a generat numeroase discuții.

B. Filov (*Die Legionen der Provinz Moesia non Augustus bis auf Diokletian*, Klio, Beiheft VI, 1906, p. 61–62, nota 7) era de părere că la Hoghiz a staționat o vexilație a legiunii XIII Gemina, al cărei comandant ar fi identic cu dedicantul unei inscripții de la Apulicum (CIL, III, 981): *Aesculapio et Hygieae, Tib. Cl. Valerianus, (centurio) leg. XIII G. et I. Aitricis* (sic) *voto p.* După Ritterling (*RE.* XII, 1925, col. 1719–1720), în inscripția de la Hoghiz ar putea fi vorba de un centurion de legiune, dar și de un procurator al Daciei Inferioare. După C. Daicoviciu, în r. 3 ar trebui citit numele cohorții III Gallorum (Dacia, 7–8, 1937–1940, p. 316), lectură dubioasă. Ultima discuție asupra inscripției s-a făcut de I.I. Russu (*AHA Cluj-Napoca*,

18, 1975, p. 50 urm.), care revine la textul lui Mommsen (r. 3), dar și cu unele inovații (fotografia puternic retușată, iar textul falsificat în ultimul rind).

După H. Devijver, inscripția ar menționa un prefect al cohortei III Gallorum, pe numele Tib. Cl[audius ...] g. Antonin[ia]n[us?] (*op. cit.*, C 117).

Lectura ultimului rind (Russu) este însă inacceptabilă. În realitate, este vorba aici de supranumele imperial *Antoniniana* al legiunii XIII Gemina, care însă a fost gravat mai târziu, la începutul sec. III: o bună analogie ne oferă o inscripție descoperită la Ilișua (Dacia Porolissensis): [*Imp(eratori) Caesar[i] divi Traian(i) [Parthi] filio divi N[ervae] nepoti Traiano Hadriano [Aug(usto)] pont(ifici) maximo trib(uniciae) pot(estatis) XV co(n)s(uli) III p(atr) p(atriciae), ala I Tungrorum Frontonian(a) Antoniniana*] (D. Protase, SCIVA, 36, 1985, 3, p. 249–253 = idem, in *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres*, Viena, 1985, p. 495–504). Înseamnă că numele legiunii XIII Gemina este menționat de două ori: în r. 3, [*vexil(latio) leg. XIII G(eminiae)*], și în r. 4 [*centurio leg. XIII G. Antoniniana(ae)*]; s-ar putea deci pune întrebarea de ce în ultimul rind nu s-a scris *7 leg(ionis) eiusd(em)*, cum propune de altfel și Russu pentru partea lipsă din ultimul rind. Aceasta ne face să credem că în r. 4 era menționată o vexilație din două legiuni: una necunoscută, cealaltă fiind legiunea XIII Gemina, iar comandantul vexilației era un centurion al acesteia din urmă. Primul gând ne duce la inscripția CIL, III, 981 de la Apulum și ne îndeamnă să propunem întregirea: [*vexil. leg. I Ad. et XIII G. sub Tib. Cl.[Valeriano] 7 leg. XIII G.*] (supranumele *Antoniniana* s-a adăugat ulterior). Este vorba de o vexilație de lucru (*Arbeitsvexillation*); vezi R. Saxon, *Epigraphische Studien*, 1, 1967, p. 78 și urm., nr. 214–216, 266, 284, 285, 288: vexilații combinate, sub comanda unor centurioni); vezi

în acest sens și ștampila de la Apulum pe care apar chiar numele legiunilor I Adiutrix și XIII Gemina (vezi comentariul la IDR III/4, nr. 1).

265) Inscripția a fost dedicată nu lui Caracalla (care nu a suferit oficial o *damnatio memoriae*), ci lui Severus Alexander: titlurile triumfale sînt cele de *Parthicus* și *Persicus maximus* (vezi Ida Calabi Limentani, *Epigrafia latina*. Milano, 1968, p. 472).

318) Toți cei ce s-au ocupat de această ștampilă au considerat ultima literă o ligatură: *E ÷ L* (litera *L* inversă) sau *E + T* (litera *T* răsturnată). În realitate, este vorba de ligatura *E ÷ S*: litera *S* este sugerată de liniuța pornind în jos din capătul stîng al barei orizontale a aceluși „*T*” răsturnat. În acest caz, cele patru haste orizontale fac parte din numărul de ordine al trupeii și gentiliciul ei, deci: *c(ohors) II Fl(avio) Bes(sorum)* (SCIVA, 25, 1974, 4, p. 602–603, nr. 10).

325) Inscripția atribuită alei I Latobicorum de primul ei editor (Z. Székely SCIVA, 26, 1975, 3, p. 344–346), a fost „corectată” (1978) de Russu, în r. 6: *ala I Bal [avorum oo]*; litera *B* se vede foarte clar în fotografia din IDR III/4 (fig. 209), dar din păcate este rezultatul unei retușări (prin urmare, este un fals epigrafic): pe piatră se vede clar litera *L*, așa cum am putut verifica personal în octombrie 1987 în muzeul din Sf. Gheorghe.

329) 1, a: pentru împrejurările apariției diplomei din anul 92 în castrul de la Brețcu, vezi și observațiile noastre din *Latomus*, 34, 1975, 4, p. 1023, nota 18.

Volumul se încheie cu un tabel de concordanțe bibliografice, abrevieri, semne dia-critice, indici (*materii, cuvinte, nume proprii antice: nume proprii medievale și moderne, grupind: localități, țări, regiuni, ape și autori, cercetători, anticari*).

Constantin C. Petolescu